

Een 16e-eeuwse kaart van de aanwas der heerlijkheid Wedde

Op 14 juni 1590 liet Matthias Orth, drost van Westerwolde, de landmeter meester Antoni Brunij uit Groningen ophalen om een kaart te maken van 'den anwas der herrlichkeit Wedde'. Ruut Wegman en Marlies Sanders beschrijven de geschiedenis van deze kaart. Deze blijkt samen te hangen met een langlopend conflict over het eigendom van kwelderaanwassen.

Dat landmeter Antoni Brunij in 1590 op pad ging om een kaart te maken, blijkt uit de rekeningen van Matthias Orth, de drost van Westerwolde.¹ In deze rekeningen werd de

karteerexpeditie beschreven. Bovendien werden de onkosten van begeleiding en vertering erin opgevoerd. Geëscorteerd door vijf soldaten was Brunij op 14 en 15 juni 1590 uit Groningen opgehaald. De volgende dag ging hij met 21 soldaten op pad om de dijken, aanwas en landscheidingen van Blijham en Bellingwolde te bezichtigen met als doel ze in kaart te brengen. Na zes dagen in het veld metingen te hebben verricht, ging hij op 23 juni weer terug naar Groningen. De hele expeditie duurde elf dagen en kostte 77 gulden en 15 stuiver. Dit was inclusief 6 gulden voor brieven en bodeloorn om Brunij aan te sporen de kaart te vervaardigen. Pas in 1592 kreeg Brunij 104 gulden en 10 stuivers betaald voor zijn werk en de gemaakte onkosten. Blijkbaar leverde hij de kaart pas dat jaar op.

Dat het maken van de kaart enige vertraging opliep, blijkt ook uit de brieven van Orth.² Landmeter Brunij moest tot dan toe werk verrichten voor Francisco Verdugo, de Spaanse stadhouder van de noordelijke gewesten.

Landmeter aan het werk. Versiering op een kaart van waterwegen elders in de provincie, gemaakt door Occo Jansen Bockebloet, 1646. Collectie RHC Groninger Archieven 817-1057.

Portret van Willem van den Hove, koopman te Amsterdam en van 1617 tot 1619 Heer van Wedde, Westerwolde, Bellingwolde en Blijham. Gravure naar een schilderij van M. van Mierevelt, 1619. Vlak nadat deze prent gemaakt werd, verkocht Van den Hove de heerlijkheid Westerwolde aan de stad Groningen. Collectie RHC Groninger Archieven 1536-4229.

Op 13 maart 1593 schreef Orth dat hij het nog niet aandurfde de kaart naar Brussel te sturen vanwege de onveilige situatie.³ Juist in de jaren 1592 en 1593 vonden er veel krijgshandelingen in Westerwolde plaats en was het door rondtrekkende legers en belegeringen niet veilig om te reizen.⁴ Twee maanden later, op 26 mei, schreef Orth aan Margaretha van der Marck, gravin van Aremborg, dat hij de landkaart met de brenger van de brief mee had gestuurd.

Omzwervingen van het Aremborg-archief

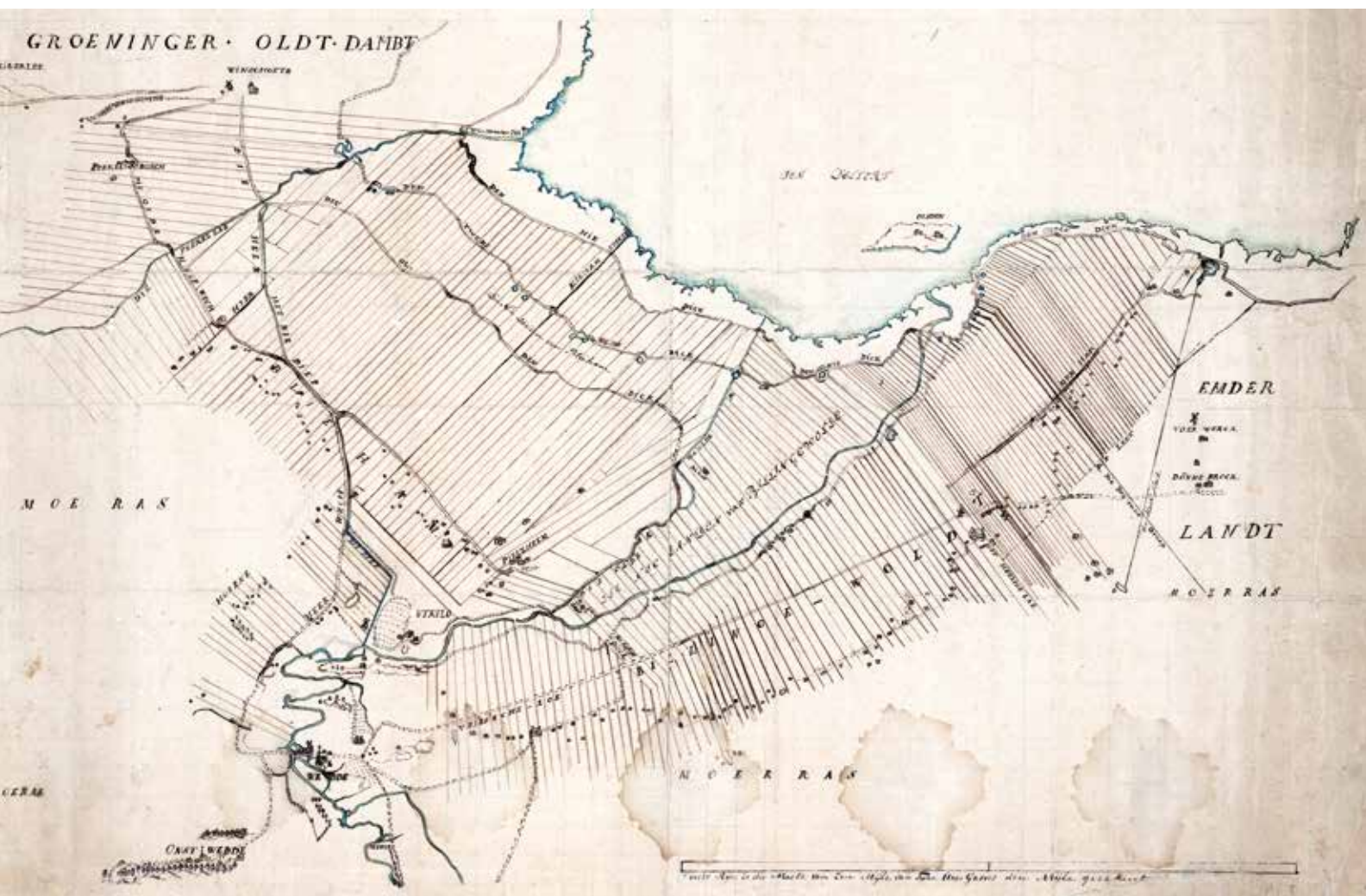
De brieven en rekeningen van Matthias Orth werden voorlopig bewaard in het archief van de graaf van Aremborg. Op 17 mei 1617 verkocht Anna de Croy, de weduwe van de graaf, het leen Westerwolde aan de Amsterdamse koopman Willem van den Hove. Ruim een jaar na de koop, op 9 november 1618, kreeg Van den Hove een brief van L. van der Riet, auditeur-ordinaris in de rekenkamer te Roermond.⁵ Omdat Van der Riet lange tijd de belangen behartigd had van de graaf en gravin van Aremborg, was hij in het bezit van de papieren van de heerlijkheid Wedde. Hij meende dat deze voor Willem van den Hove wel van belang zouden zijn 'totte aenwassen als andersins'. Blijkbaar waren die aanwassen zo belangrijk dat Van der Riet ze uitdrukkelijk noemde om Van den Hoves belangstelling te wekken. Na betaling van 53 gulden en 13 stuivers kwam de koopman in het bezit van deze papieren. Toen hij op 21 september 1619 het leen Westerwolde verkocht aan de stad Groningen, belandden de papieren als 'confuse [hier: losse] pampieren' in het archief van de stad Groningen. De kaart van Brunij komt echter niet voor in dit archief, dat tegenwoordig het archief van de 'Stadsheerlijkheid Wedde' wordt genoemd.

Kopieën van een kaart uit de 16e eeuw

Hoewel de kaart niet is opgenomen in het archief van de stadsheerlijkheid Wedde, zijn er wel kopieën van kaarten uit de 16e eeuw van het gekarteerde gebied bekend uit verschillende publicaties. Een voorbeeld daarvan is een kaart, die Van Winter opnam in zijn boek *Westerwolde Generaliteitsland*.⁶ Onder deze uitklapbare kaart achterin het boek staat: 'Kaart van de landen van Blijham, Bellingwolde en Vriescheloo. Copie van c. 1700 naar een kaart uit de 16e eeuw (berust in het archief der Gemeente Groningen)'. Het betreft een kaart met daarin oude en nieuwe dijken in het gebied ten zuiden van de Dollard. Deze zou een kopie kunnen zijn van de kaart die genoemd wordt in de rekeningen van Matthias Orth. Van Winter legt deze relatie echter niet. Hij veronderstelde dat de kaart een plan was voor het graven van de gracht tussen Winschoten en Münster voor de doorvoerhandel van en op Groningen.

De volgende dag ging hij met 21 soldaten op pad om de dijken, aanwas en landscheidingen van Blijham en Bellingwolde te bezichtigen met als doel ze in kaart te brengen.

In zijn boek over Blijham heeft Buringh een kopie uit 1938 van bovengenoemde kopie uit circa 1700 opgenomen en verwijst naar een niet bruikbare kaart uit 1595.⁷ Hij verklaart niet hoe hij tot het jaartal 1595 is gekomen. De situatie op de kaart moet echter ouder zijn dan 1595. Oudeschans staat immers niet op de kaart, terwijl die vesting in 1593 is gebouwd. Ook in het boek over Bellingwolde van de Groninger Maatschappij van Landbouw staat een kaart van de nieuwe landen van Blijham en Bellingwolde.⁸ Het bijschrift verwijst naar een kopie uit

Kaart van de landen van Blijham, Bellingwolde en Vriescheloo. Copie uit de 18e eeuw, hoogstwaarschijnlijk gemaakt door een stadsbouwmeester Verburgh naar de kaart van landmeter Antoni Brunij uit 1590. Collectie RHC Groninger Archieven 1536-5887.

ca. 1550 uit het archief in Groningen. Geen van deze publicaties noemt het jaartal 1590 of legt een relatie tussen de kaart en de rekeningen en brieven van Orth.

De kaart uit de stukken van Orth

De Groninger Archieven beschikken over bovengenoemde kaarten gemaakt in 1947, 1938 en ca. 1700 en een nog oudere kaart van dit gebied.⁹ Deze oudste kaart is 56 x 87 centimeter groot en op karton geplakt.¹⁰ De kaart is zeer slecht leesbaar en door plakplastic zwaar beschadigd. In een klein rechthoekje boven de cartouche in de linker onderhoek van de kaart staat het jaartal 1590. In de cartouche is het thema van de kaart beschreven: de nieuwe landen, de bedijkingen en de landscheidingen. Hoewel we de naam van de cartograaf niet in een cartouche of elders op de kaart gevonden hebben, denken wij dat het toch de kaart van Antoni Brunij is. Dit concluderen wij omdat jaartal, thema en gekarteerd gebied van de kaart

overeenkomen met die in de brieven en rekeningen van Matthias Orth.

Op de kaart zijn de kustlijn van de Dollard, opstrekende heerden begrensd door zwetsloten, huizen, dijken, wegen en riviertjes ingetekend (zie detail Vriescheloo). Volgens Buringh is de tweede oude dijk in 1550 gereedgekomen. De nieuwe dijk is rond 1587 aangelegd. Op 21 augustus dat jaar schreef Orth aan de gravin van Aremberg dat de aanwas voor een groot deel bedijkt was en dat hij daar namens de gravin tegen geprotesteerd heeft.¹¹ Het was niet de eerste keer dat de inwoners van Blijham de aanwas hadden bedijkt. Op de kaart staat namelijk 'die van Blijham hebben twemaal haer diecken wt ghelecht'.

De omzwervingen van de kaart

Hoe kan het nu dat de kaart niet samen met de 'confuse pampieren' werd gearchiveerd? In de oude inventaris van het Gemeentearchief van Groningen (in 1948 gemaakt

De originele, op karton geplakte, door plakplastic beschadigde en nagenoeg onleesbare kaart van Brunij uit 1590. Collectie Groninger Archieven 1536-6746.

door de toenmalige archivaris A.T. Schuitema Meijer) staat vermeld 'Kaart van de landen van Blijham, Bellingwolde en Vriescheloo z.d. Met kopie naar een oudere, waarschijnlijk midden 16e eeuwse kaart. Met kopie van 1938. Kopie ca. 1947'. Het gaat dus om vier kaarten. De kaart van 1590 en de kopie van ca. 1700 hebben samen inventarisnummer 994. In de inventaris staat vermeld: 'N.B.: verzameling H. Verburgh nr. 58'. Hiermee werd bedoeld dat de kaart behoorde tot de kaarten en prenten aangekocht uit de boedel van stadsbouwmeester Hendrick Verburgh (1748-1806). Verburgh, die op 12 juli 1770 promoveerde in de landmeetkunde en vestingbouw, was de laatste van vier generaties stadsbouwmeesters.¹² Hij overleed op 7 oktober 1806 en omdat hij geen kinderen had, werd zijn boedel verdeeld onder zeven neven en een nicht. In 1808 verkochten zij de kaarten en prenten van Verburgh aan de stad Groningen. In de inventaris die destijds werd opgemaakt van deze 125 kaarten en prenten staat vermeld: 'Deze kaarten zijn op de archievenkamer in eene groote platte kist, doch niet com-

pleet'. Hierin zaten onder andere een 'Getekende kaart van Blijhamster en Bellingwolder landen' (nr. 58) en een 'Getekende kaart van de Heerlijkheid Wedde anno 1590 opgeplakt' (nr. 81). De inventaris van de boedel noemt geen cartograaf en geeft niet aan dat de eerste kaart een kopie is van de kaart uit 1590.¹³

Omdat de kaart van 1590 in 1808 was 'opgeplakt', concluderen we dat de kaart toen al niet meer in een goede conditie verkeerde.

Omdat de kaart van 1590 in 1808 was 'opgeplakt', concluderen we dat de kaart toen al niet meer in een goede conditie verkeerde. Waarschijnlijk heeft Hendrick

Detail uit de kaart van 1590 van het kerspel Vriescheloo, met onder de eerste 's' van de dorpsnaam de kerk. Collectie Groninger Archieven 1536-6746.

Verburgh of zijn vader Allard om die reden een vereenvoudigde kopie van de kaart uit 1590 gemaakt. Hendrick en Allard waren niet alleen stadsbouwmeester, maar ook landmeter, dit in tegenstelling tot hun voorgangers. De kopie is dan niet van circa 1700, maar tussen ca. 1730 en 1806 gemaakt. Wie van de stadsbouwmeesters de kaart van 1590 uit het archief heeft meegenomen, is niet bekend.

De rechtsovertuiging van de bevolking was gebaseerd op het recht van opstrek. Volgens Hofstee is dat een zeer oud en ongeschreven gewoonterecht.¹⁴ Hij formuleert het als volgt:

Het is het eigendomsrecht, dat een grondbezitter heeft op de voor en achter zijn in cultuur gebrachte gronden gelegen onontgonnen gronden (eventueel aanwassen), voor zoover ze liggen binnen de verlengden van zijn zwetsloten (=grensslotten) en binnen de grenzen van zijn buurschap of dorp. [...] Alles wat dan tusschen zijn slooten lag was zijn eigen, onvervreemdbaar bezit.

Op de cartouches van de oude kaart en in de rekening van de drost staat dat de aanwas, de nieuwe landen, dijken en landscheidingen de thema's van de kaart zijn.

Het motief voor het maken van de kaart

Op de cartouches van de oude kaart en in de rekening van de drost staat dat de aanwas, de nieuwe landen, dijken en landscheidingen de thema's van de kaart zijn. Een relatie tussen de kaart en het graven van een vaart, zoals Van Winter heeft gelegd, ligt niet voor de hand. Hoewel hij het niet relateerde aan de kaart, beschreef Van Winter in zijn boek wel het conflict over het recht op de aanwas in de Dollard. Dat recht was in de leenbrieven aan de graaf van Aremberg geschonken, maar volgens de bevolking van Blijham en Bellingwolde kwam dat recht aan de aangelanden toe.

De rechtsovertuiging van de graaf van Aremberg was gebaseerd op de leenbrief in 1538 waarin stond dat hij recht had op de onbeheerde gronden en de aanwas.¹⁵ Deze leenbrief was het bewijs dat Karel V de heerlijkheid Westerwolde inclusief 'uuijtgorssen' had geschonken aan Georg Schenck van Toutenburgh. Schencks zoon Karel verkocht het leen in 1561 aan de graaf van Aremberg. Dat de graaf de omvang van dit twistpunt in kaart wilde brengen, is zeer waarschijnlijk.

Uit verschillende brieven en aktes blijkt dat het een langlopend en geen uniek conflict was waarbij men procedeerde tot op het hoogste niveau. Zo schreef Matthias Orth in 1570 aan de gravin van Aremberg dat hij bij de Oost-Friese kanselier was geweest en met hem had gesproken over de aanwas.¹⁶ De kanselier was bereid de gravin met raad en daad bij te staan in deze kwestie. In Oost-Friesland zijn de aanwassen door de landheer be-

De digitaal gereconstrueerde cartouche zoals ze staat in de linkerbenenhoek van de kaart uit 1590.

dijkt en daarna aan de inwoners voor een redelijke pacht in erfpacht gedaan. Maar ook in Oost-Friesland ging dat niet zonder conflicten. In 1607 vatte Ubbo Emmius de klachten van de bevolking tegen de graaf als volgt samen: 'Zonder de onderdanen er in te kennen, laat de graaf op hun kosten kanalen graven en dijken leggen; het nieuw aangeslibde buitendijkse land eigent hij zich toe ...'.¹⁷

Het conflict werd hoog opgenomen en Orth ging er in 1585 mee naar Verdugo. Orth protesteerde namens de gravin van AreMBERG ten strengste tegen het door de inwoners van Blijham, Bellingwolde, Den Ham en Uitham voorgenomen bedijken van de aanwassen en 'uitgorzen'.¹⁸ De gravin pretendeerde recht te hebben op deze aanwassen en was daarover reeds een proces begonnen voor de geheime en gecommiteerde raden.

Pas op 13 december 1630 sloten de landeigenaren van Blijham en Bellingwolde en de leenheer, de stad Groningen, een overeenkomst waarmee een einde kwam aan het conflict.¹⁹ De stad deed afstand van haar aanspraak op het eigendom van de aanwassen, bedijkte landen en de slikken die in de toekomst bedijkt zouden worden. Zij behield wel dezelfde rechten over de aanwassen als ze over de gehele heerlijkheid had. Daarvoor betaalden de eigeners van Blijham en Bellingwolde de stad twintigduizend gulden.

Tot slot

De kaart van 'den anwas der herrlicheit Wedde' uit 1590 is de oudste en meest gedetailleerde kaart van de landaanwinningen tussen Winschoterzijl en de Duitse grens. De onbekende 'landmeter off geometricus' van deze bijzondere kaart heeft nu een naam gekregen: meester Antoni Brunij. Het thema van de kaart, het gekarteerde gebied en het jaar van vervaardiging vormen samen het

bewijs dat het dé kaart uit de rekeningen van de drost is. De vele brieven en rekeningen geplaatst in de context van die tijd, getuigen van het verhaal achter deze kaart: een conflict over het eigendom van de aanwas. In 1630 kwam voor de landeigenaren van Blijham en Bellingwolde een einde aan het conflict. Elders in Groningen is over het recht van aanwas, ook wel de kwelderkwestie genoemd, geprocedeerd tot halverwege de 20e eeuw en deze zaak is pas sinds kort definitief verleden tijd.²⁰

Noten

- 1 RHC Groninger Archieven (GrA), Toegang 2583, inv.nr. 942.10; GrA, Toegang 2583, inv. nr. 942.12.
- 2 GrA, Toegang 2583, inv.nr. 946.
- 3 GrA, Toegang 2583, inv.nr. 972.1.
- 4 G. Overdiep, *De Groninger Schansenkrijg. De strategie van graaf Willem Lodewijk. Drente als strijdtonel.* 1589-1594 (Groningen 1970).
- 5 J.G.N. Renaud en E. van Dijk, *Het huis te Wedde* (Groningen 1959).
- 6 P.J. van Winter, *Westerwolde Generaliteitsland* (Assen 1948).
- 7 E. Buringh, *Afdeling Blijham. Groninger Maatschappij van landbouw 1854-1954. Jubileum*

uitgave ter gelegenheid van het 100 jarig bestaan (z. p. 1954)

- 8 *Groninger maatschappij van landbouw, afdeling Bellingwolde. Bellingwolde vroeger en nu* (Groningen 1979).
- 9 GrA, Toegang 1536, inv.nr. 5888; GrA, Toegang 1536, inv.nr. 1262; GrA, Toegang 1536, inv.nr. 5887.
- 10 GrA, Toegang 1536, inv.nr. 6746.
- 11 GrA, Toegang 2583, inv.nr. 946.
- 12 Gea van Essen, *Bouwheer en bouwmeester. Bouwkunst in Groningen, Stad en Lande (1594-1795)* (Assen 2010).
- 13 GrA, Toegang 1399, inv.nr. 4533.

- 14 E.W. Hofstee, 'Iets over de geschiedenis van den bodem in de provincie Groningen. IV De opstreckende heerden (slot)', *Groninger landbouwblad* 9 oktober 1937.
- 15 GrA, Toegang 547, inv.nr. 124.
- 16 GrA, Toegang 2583, inv.nr. 946.
- 17 J.J. Boer, *Ubbo Emmius en Oost-Friesland* (diss. Groningen 1935).
- 18 GrA, Toegang 2583, inv.nr. 972.1.
- 19 GrA, Toegang 2241, inv.nr. 492.
- 20 R.J.C. Flach, 'De kwelderkwestie. Er gaat niets boven (procederen in) Groningen', in: *Amice: Rutgers-bundel* (Deventer 2005) 103-115.